

Jos Lodewick

Wat toen was en nu is

Voorwoord

Bij het schrijven van deze woorden ontstaat een gevoel van nabijheid, alsof de muren fluisteren en de stilte meer zegt dan taal ooit kan. Ieder mens is verweven in een groter geheel, een levend weefsel van herinneringen, keuzes en verhalen die terug reiken tot ver vóór het eigen bestaan. In ons leeft iets voort van hen die ons voorgingen, en wat wij doorleven, draagt bij aan wat nog komt. Genen vormen geen willekeurige verzameling; ze zijn een biologisch archief, een geheugen dat generaties overspant. De kracht, kwetsbaarheid en dromen van voorouders resoneren in het heden. Wat iemand meemaakt, beïnvloedt niet alleen het eigen leven, maar ook dat van anderen, vaak onzichtbaar, maar diepgaand. Toch is dit boek niet enkel een terugblik. Het wil ook ruimte geven aan wat vaak onuitgesproken blijft: In veel families lijkt het vanzelfsprekend dat zorg en nabijheid vooral van bepaalde kanten komen, terwijl anderen, soms onbewust, op afstand blijven. Die dynamiek, gevormd door tradities en rolpatronen, laat sporen na. Wanneer contact verwatert en echte vragen uitblijven, ontstaat een leegte die gevoeld wordt, maar zelden benoemd. Deze autobiografie is niet alleen een

chronologische opsomming van feiten en fictie, maar ook een reis door herinneringen, stiltes en dromen. Het is een poging om een stukje van het innerlijke leven te delen, en tegelijk een spiegel te bieden waarin lezers misschien iets van zichzelf herkennen. Elk hoofdstuk draagt een echo van menselijke verbondenheid, een schaduw van vragen, en soms ook van het uitblijven daarvan en een glimp van de toekomst die nog vorm moet krijgen, gedragen door verhalen die fluisteren vanuit het verleden. Moge dit boek niet alleen dichterbij brengen bij mij, maar ook bij het besef dat ieder mens deel uitmaakt van een groter geheel. Dat men mag voelen hoe diep geworteld men is, en hoe krachtig de erfenis is die men draagt. En dat er ruimte ontstaat om stil te staan bij wie iemand werkelijk is, niet alleen in rollen, maar als mens.

Introductie

Er zijn verhalen die pas laat in het leven geschreven willen worden. Niet omdat ze eerder onbelangrijk waren, maar omdat ze eerst geleefd moesten worden. Dit is zo'n verhaal. Wat begon als het ordenen van herinneringen, groeide uit tot een zoektocht naar wat mij heeft gevormd. De mensen, de

plekken, de liefdes, de stiltes. De keuzes die ik zelf maakte en de keuzes die ooit voor mij gemaakt werden. De schaduwen die blijven hangen, maar ook de lichtvlekken die steeds weer terugkeren. Deel 2 van dit boek, de autobiografie, is geen poging om ‘de waarheid’ te vertellen. Waarheid is altijd gekleurd door herinnering, gevoel en tijd. Het is wél een poging om eerlijk te zijn. Over een jeugd in een huis van orde en zwijgzaamheid. Over het bouwen van een gezin, en het verliezen ervan. Over werken in een beroep dat steeds meer onder druk kwam te staan. Over liefde die soms redt, soms kwetst, en soms gewoon niet genoeg is. En over ouder worden, niet als afsluiting, maar als tweede kans. Dit boek is bedoeld om iets zichtbaar te maken dat lang verborgen lag: dat ieder mens, hoe sterk of stil ook, op zoek blijft naar erkenning, verbondenheid en betekenis. En dat het nooit te laat is om jezelf te begrijpen.

Deel 1 (wat was)

<i>Waar het begon</i>		<i>blz</i>
Hoofdstuk 1	Hendrik (1726-1780)	7
Hoofdstuk 2	Jean (1764-1829)	17
Hoofdstuk 3	Henricus (1789-1847)	29
Hoofdstuk 4	Hermanus (1815-1870)	41
Hoofdstuk 5	Eduard Herman (1851-1908)	47
Hoofdstuk 6	Jean (1879-1929)	58
Hoofdstuk 7	Meuffels en Daniëls	70
Hoofdstuk 8	Mang 1917-2005 en Annie 1918-2003	76

Hoofdstuk 1 – Hendrik (1726-1780)

De ochtendnevel hing zwaar boven de velden van Sint Pieter. Het was eind april 1752 en de dauw glansde nog op de grassprietten toen Hendrik Lodewijck zijn beste linnen hemd aantrok. Zijn vingers gleden zenuwachtig langs de knoopjes, die door zijn moeder jaren geleden met zorg waren vastgezet. Vandaag zou geen gewone dag worden: hij zou trouwen met Maria Willems, de dochter van een landarbeider uit Heugem. Buiten klonk het kraaien van een haan. In de verte blafte een hond, en de geur van vers omgeslagen aarde dreef door het raam naar binnen. Hendrik liep naar buiten, zette zijn houten klompen neer in het natte gras en keek even naar de velden die hij samen met zijn vader had bewerkt. Het was diezelfde grond die hem vandaag nog met beide voeten vasthield, maar die hij straks met Maria zou moeten delen, met hoop op een toekomst die beter zou zijn dan het leven dat achter hem lag. Maria was niet van adel, geen rijke boerendochter, maar een meisje van eenvoudige komaf. Ze had ogen die lachten, zelfs wanneer haar handen ruig en rood waren van het wassen in de Maas. Ze ontmoetten elkaar een jaar eerder op de kermis van Heugem. Het was een avond vol muziek en rumoer: kinderen

renden rond de grote lindeboom, terwijl muzikanten op violen en fluiten speelden. Hendrik, verlegen en met modder aan zijn laarzen, had haar toen gevraagd om te dansen. “Als ik met jou dans,” had hij gezegd, “vergeet ik zelfs de koeien.” Maria lachte, haar haren glanzend in het fakkellicht. “Dan hoop ik dat ze niet weg lopen, ”zei ze. Die dans onder de lindeboom werd het begin van hun verhaal. De klokken van de parochiekerk Sint Michaël luidden die ochtend, een jaar later, zacht toen Hendrik en Maria binnenstapten. De houten banken kraakten onder de gewichtige stilte van familie en dorpsgenoten. Maria droeg haar enige jurk, gemaakt van linnen dat haar moeder had gekregen van een rijke dame waarvoor ze werkte. Het was eenvoudig, maar netjes, en ze had er een lint omheen gestrikt dat haar middel sierde alsof het zijde was. De pastoor sprak plechtig, zijn stem galmde tussen de muren. Hij las de huwelijksakte voor en wees naar het perkament dat voor hen lag. “Onderteken hier,” zei hij met nadruk. Hendrik staarde naar de krullerige letters alsof ze toebehoorden aan een vreemde taal. Lezen kon hij niet. Schrijven al helemaal niet. Met een blik naar Maria pakte hij de ganzenveer, zijn hand trillend, en zette een kruisje. Eén simpel teken, een streep van inkt,

die zijn lot zou verzegelen. Maria glimlachte bemoedigend, maar diep van binnen voelde hij de schaamte van zijn onvermogen branden. Na afloop stroomden ze samen de zon in, begroet door vrienden en familie die hun handen uitstaken en liederen zongen. Het leven lag voor hen, broos maar vol belofte. Hun eerste huisje stond aan de rand van Sint Pieter, gebouwd van leem en hout, met een dak van stro dat de regen soms niet kon tegenhouden. Ze hadden een koe, een paar kippen en een stukje grond waarop rogge en aardappels groeiden. Elke ochtend stond Hendrik op nog voor de zon zich boven de heuvels liet zien. Zijn dag begon met het voeren van het vee, het melken van de koe, het controleren van de akkers. In de zomer was het maaien en dorsen, in de winter het hakken van hout en het herstellen van gereedschap. Maria's dagen waren minstens zo zwaar. Ze kookte op een open vuur, waste kleding in de Maas en hield toezicht op de kinderen, voor zover die bleven leven. Kindersterfte was geen uitzondering, maar een deel van het bestaan dat men met pijn maar ook met gelatenheid droeg. Hun eerste kind stierf na vier dagen. Het tweede haalde de winter niet. Maria hield haar verdriet vaak stil, haar tranen weggemoffeld in de rook van het haardvuur. Pas toen Jean werd geboren in 1764,

een stevige jongen met donkere ogen en een luide stem, durfde ze weer hoop te voelen. Het boerenleven kende geen rust. Zelfs de vrije dagen waren gevuld met werk dat zich opstapelde. Maar er waren ook lichtpunten. Elke maandag ging Maria met haar buurvrouw Lies naar de Maas om de was te doen. Met manden vol kleding en houten schrobplanken knielden ze aan de waterkant, hun handen rood van het koude water. Terwijl ze werkten, praatten ze over dorpsnieuws en fluisterden ze geheimen. “Heb je gehoord van de dochter van de smid?” vroeg Lies op een dag. “Ze trouwt met een jongen uit Luik.” Maria lachte. “Als hij maar geen Frans spreekt, dan verstaat haar vader hem niet.” De Maas was niet alleen een plaats van arbeid, maar ook van verbinding. De vrouwen lachten, deelden zorgen, en vonden voor een paar uur verlichting van hun zware dagen. De grond was voor Hendrik meer dan bezit; het was heilig. Het lapje land dat hij van zijn vader had geërfd, betekende vrijheid, hoe klein ook. Toch bleef hij afhankelijk van de lokale heer, die pacht en belasting eiste en dicteerde wie toegang had tot de markt. Hendrik bewerkte zijn veld met zorg, plantte rogge, bonen en later aardappels — een nieuw gewas dat aanvankelijk met wantrouwen werd bekeken. “Dat is voer voor

varkens,” zei buurman Giel toen hij de eerste rijen knollen in Hendriks akker zag. Maar toen een jaar later de rogge mislukte en Hendrik’s aardappels als enige overleefden, stond dezelfde buurman aan de deur om een paar knollen te vragen. Hendrik gaf ze, niet zonder glimlach. “Volgend jaar lachen jullie niet meer,” zei hij. En inderdaad, de aardappel zou een vaste waarde worden in het dorp. ’s Avonds verzamelden gezinnen zich rond de haard. Daar werden verhalen verteld en legendes doorgegeven. Jean luisterde met grote ogen naar de verhalen van zijn grootvader, over de witte vrouw van de Sint-Pietersberg die bij volle maan verscheen. Die mythen vormden het cement van de gemeenschap, net zo belangrijk als brood en vuur. Het leven kende ook verlies. Maria hield een kistje met kleine houten kruisjes, gesneden door Hendrik, voor elk kind dat ze moesten begraven. Wanneer een kleindochter jaren later vroeg van wie een kruisje was, antwoordde Maria zacht: “Van je tante Anna. Ze werd maar drie dagen oud.” De dood was een constante metgezel, maar ook een herinnering aan de waarde van het leven dat bleef. De dag dat de heer met de notaris kwam, hing er regen in de lucht. De notaris, een man met een keurige zwarte jas en een geur van inkt en was had een

klerk bij zich die Hendrik nooit eerder had gezien. Mager, bleek, met een glanzende ring aan zijn vinger. Hij keek weinig op en liet zijn pen krassen als een mes over perkament.

“Voor uw rust,” zei de notaris, “en voor de zekerheid van uw vrouw en zoon.” “Zekerheid,” herhaalde Hendrik, alsof het woord zelf een dak kon repareren. Maria bleef staan, haar handen in haar schort geknoopt. Ze knikte beleefd, maar in haar borst trok iets samen. De klerk haalde zorgvuldig een vel onderaan de stapel vandaan, hield het even tegen het licht, en legde het terug net niet op dezelfde plek. “Tekent u hier,” zei hij, zonder op te kijken. Hendrik keek naar de krullen en lussen die over het papier dansten. Letters hadden voor hem altijd geleken op vogels die vlak voor je gezicht opvliegen: je ziet ze, je voelt de beweging, maar je begrijpt ze niet. Hij nam de ganzenveer. Zijn hand beefde even, niet van angst, maar van het gewicht van vertrouwen. Met een schrapende haal zette hij zijn kruisje. De klerk nam het perkament weg nog voor de inkt helemaal droog was en drukte er haastig een zegel in. Maria zag de rand van een ander blad verschuiven en voelde een kilte tegen haar nek. “Het is voor uw bestwil,” zei de notaris vriendelijk. “Zo blijft alles in de familie.”

De winter van 1780 brak aan met sneeuw die de paden uitwiste. Toen Hendrik stierf, kraakte het stro onder de voeten van de burens die binnenkwamen met soep en stilte. Jean, zestien, hield zijn kaken op elkaar als een man. Maria vouwde de handen en liet tranen in de plooiën van haar schort vallen. Een week later stond dezelfde notaris in de deuropening. De klerk was er ook. “We komen het testament formaliseren,” zei de notaris met een stem als een gedempt klokje. Ze zaten aan de tafel, dezelfde tafel waarop Hendrik zijn kruimels brood had gedeeld. De notaris las. Zijn woorden hadden gewicht, als stenen die in water vallen. “en bij ontstentenis van de comparant, gaat de eigendom van het perceel van Hendrik over op een bloedverwant wonende te Luik.” Het was alsof iemand de trekhaak uit Maria’s borst trok. “Luik?” vroeg ze. “Welke bloedverwant?” “Een neef,” antwoordde de klerk te vlug. “Een zekere... het staat hier.” Hij tikte op de regels met een vinger die naar was rook. Kijk maar. “Mijn man heeft dat nooit gewild,” zei Maria. Haar stem was niet luid, maar hij sneed door de kamer. “Hij wilde dat Jean het land kreeg.” “Mevrouw,” zei de notaris, “dit is wat uw man ondertekend heeft. Met zijn merk.” “Met een kruisje,” antwoordde ze. “Omdat hij de

vogels niet kon vangen die u op papier laat vliegen.”

De volgende dagen gonste het dorp. Bij de bron, bij de waslijn, in de herberg waar de mannen naast hun kannen hingen. “Die lange met dat litteken bij zijn oor,” fluisterde buurvrouw Lies. “Die klerk. Ik heb hem in de herberg zien praten met de opzichter van de heer. Eén pot nat.” Maria vond geen gehoor bij het gemeentehuis. De pastoor legde een hand op haar vingers en zei zacht: “De wereld is soms krom. Maar God ziet.” “God ziet,” antwoordde Maria, “maar leest Hij ook?

Jean verliet Sint Pieter nog voor de dooi inzette. Hij droeg een bundeltje linnen en het kleinste houten kruisje in de voering van zijn jas. “Ik zal werken,” zei hij. “Ik zal terugkomen.” Maria knikte. “Kom wijs terug,” verbeterde ze zacht. “Wijs en goed.” In Eijsden leerde Jean het ritme van andermans land. ’s Avonds, bij het licht van een talgkaars, schoof een knecht hem soms een boek toe. De letters bewogen langzaam, alsof ze moe waren van de dag. Maar in Jeans hoofd begonnen ze te nestelen: klanken werden woorden, woorden werden zinnen. Het kruisje in zijn jaszak drukte als een belofte tegen zijn ribben.

Zo eindigde het leven van Hendrik Lodewijck, boer, vader en echtgenoot. Geen generaal, geen edelman, maar een man die leefde zoals duizenden anderen in Limburg: met handen vol eelt en een hart vol hoop. Zijn kruisen bleven bestaan, niet als tekens van zwakte, maar als stille monumenten van een tijd waarin ongeletterdheid een gevaar kon zijn en waarin liefde en eenvoud de ware rijkdom vormden. Het verhaal van het testament, en van de klerk die meer wist dan hij liet zien, zou als een waarschuwing doorgegeven worden. Jean, de zoon die zijn vader verloor toen hij zestien was, droeg de les mee zijn hele leven: woorden zijn machtiger dan akkers, en een kruisje kan een leven kosten.

Hoofdstuk 2 – Jean (1764–1829)

De ochtendmist hing zwaar over de Maas toen Jean voor het eerst de houten hekken van de boerderij in Eijsden opende. Hij was zestien jaar, pas wees geworden van een vader die een kruisje had gezet waar woorden hadden moeten staan. Het land dat hem had moeten voeden, was verdwenen naar een verre neef in Luik. Wat overbleef, was een bundeltje kleren, een houten kruisje in de voering van zijn jas, en de belofte aan zijn moeder dat hij sterk terug zou keren. De boer bij wie hij werkte, was streng maar rechtvaardig. Jean stond op bij het eerste kraaien van de haan, werkte de dag door met de koeien, hakte hout en hielp bij de oogst. Zijn handen werden ruwer, zijn rug sterker. Maar zijn ogen, donker en zoekend, keken vaak naar de rivier die voorbij stroomde. Het water leek te roepen. 's Avonds, na het werk, zat hij op de kademuur en volgde hij met zijn blik de schippers die met volle schepen voorbijvoeren. Hij luisterde naar hun roepen, hun liederen, en naar de verhalen die ze vertelden in de herberg: van Luik tot Venlo, van keuterboeren en handelaren, van stormen en markten waar winst te halen viel. De Maas werd voor Jean wat de akker voor zijn vader was geweest: een belofte. Zijn eerste kans kwam

onverwacht. Een schipper die graan vervoerde naar Maastricht had een knecht nodig. Jean meldde zich aarzelend, zijn handen nog vol modder van de akker. De schipper keek hem aan, mat hem van top tot teen.

“Kun je knopen leggen?” “Als u me laat zien hoe” antwoorde hij. “Kun je tillen?” Jean hief een zak graan op zijn schouder alsof hij wilde bewijzen dat de vraag overbodig was. En zo begon zijn leven op het water. De eerste dagen waren een leerschool van touwen en blaren. Hij leerde de stroming lezen, de wind voelen, het gevaar van zandbanken herkennen. Hij viel in slaap op het dek, zijn hoofd tegen een bundel touw, en werd wakker met de geur van nat hout en pek in zijn neus. Het schip was geen thuis, maar het werd zijn school, zijn vrijheid, zijn toekomst. De Maas gaf en nam. Er waren dagen van voorspoed, met volle ladingen en goede handel, maar ook dagen van angst. Een plotselinge storm kon een schip doen kapseizen, een verkeerde aanlanding kon de lading kosten. Toch groeide Jean in zijn rol. Binnen enkele jaren stond hij bekend als een betrouwbare schippersknecht en later, als stuurman. In 1788 veranderde zijn leven voorgoed. Op een winteravond ontmoette hij Maria Catherina Claessens, de dochter van een ambachtsman.

Haar ogen waren zacht, maar haar geest scherp. Ze ontmoetten elkaar bij een bijeenkomst in Maastricht, waar de geur van hop en bier door de straten trok. Jean, verlegen maar recht door zee, sprak haar aan. Men zegt dat u verstand heeft van smaken,” zei hij, toen ze langs de vaten met bier liepen. Maria lachte. “En wat zegt men van u?” “Dat ik meer onderweg ben dan thuis.”. “Dan zult u iemand nodig hebben die uw thuis maakt,” antwoordde ze. Ze trouwden datzelfde jaar, in een kleine kerk waar de kaarsen flakkerden en de stenen de geloften droegen. Het huis waar ze zich vestigden vulde zich snel met geluid: het huilen van hun eerste zoon Henricus, geboren in juni 1789, slechts drie weken voor de Franse Revolutie in Parijs uitbarstte. Terwijl Europa in brand stond, hield Jean zijn pasgeboren zoon in de armen en voelde dat er voor hem een andere revolutie gaande was: die van vaderschap.

De jaren die volgden waren druk en vruchtbaar. Jean werd niet alleen schipper, maar ook bierbrouwer en later steenkolenkoopman. Zijn naam kreeg weer gewicht in de stad, niet als boer, maar als man van handel en arbeid. Maria schonk hem vier kinderen: naast Henricus waren er de dochters Marie Catherine (1792) en Maria Anna (1794), en de jongste zoon Wilhelmus

(1796). Hun huis rook naar hop, mout en brood. In de avonden vertelde Jean verhalen aan zijn kinderen, net zoals zijn vader ooit had gedaan. Maar tussen de woorden door voelde hij altijd de schaduw van wat zijn familie verloren had. “Mijn kinderen,” zei hij eens, terwijl ze rond het haardvuur zaten, “zullen nooit hoeven te tekenen met een kruisje. Jullie zullen lezen. Jullie zullen schrijven. Jullie zullen weten wat er op papier staat, zodat niemand jullie kan bedriegen.” Maria glimlachte bij die woorden, al zag ze ook de ernst in zijn ogen. Ze wist dat het verlies van Hendrik in haar man voortleefde als een litteken dat nooit volledig zou genezen.

De jaren na 1790 brachten niet alleen kinderen en voorspoed, maar ook onrust. De echo van de Franse Revolutie daverde tot diep in Limburg. Maastricht, waar Jean nu geregeld kwam met zijn schip, werd meer dan eens bezet en belegerd. Nieuwe wetten, nieuwe munten, nieuwe heren — alles leek in beweging, zoals de rivier zelf. Op de markt hoorde Jean de discussies. Sommigen prezen de Fransen, anderen vervloekten hen. Voor Jean telde maar één ding: brood op de plank voor Maria en de kinderen. Toch kon hij niet ontkennen dat hij soms kippenvel kreeg bij het horen van woorden

als *vrijheid* en *gelijkheid*. Als zoon van een vader die bedrogen was door papier, wist hij hoe onmacht voelde. Op een gure novemberdag in 1794 voer hij met een lading graan richting Luik toen Franse soldaten zijn schip staande hielden. Ze spraken snel, in een taal die Jean maar half begreep, en eisten belasting. Jean wilde protesteren, maar zweeg. Hij dacht aan Hendrik, die een kruisje had gezet onder iets dat hij niet begreep. Hij legde enkele zakken graan opzij en knikte. Soms was zwijgen veiliger dan woorden. Thuis in Maastricht ging het leven door. Maria hield het gezin draaiende, zorgde dat er brood werd gebakken, dat de kinderen hun letters leerden. Jean kwam soms laat thuis, moe van werk en handel, maar telkens was er de warmte van zijn vrouw. Ze had een scherp verstand voor zaken: zij wist welke klanten betrouwbaar waren en wie hun schulden nooit zouden betalen. “Vertrouw niet op mooie praatjes,” zei ze, terwijl ze een kruik bier op tafel zette. Jean lachte. “En vertrouw jij dan wél op de mijne?” “Alleen omdat ik weet dat je ze meent,” antwoordde ze, en haar glimlach maakte de zorgen lichter. De kinderen groeiden op. Henricus, de oudste, liep vaak mee naar de schepen, zijn ogen vol nieuwsgierigheid. “Vader,” vroeg hij eens, “zal ik ook schipper

worden?” Jean legde een hand op zijn schouder. “Misschien. Maar eerst leer je lezen. Je zult geen kruisje hoeven zetten zoals je grootvader.” Het was een belofte die hij telkens herhaalde, alsof hij de schaduw van het verleden wilde bezweren.

Het jaar 1800 bracht een wending die Jean niet had voorzien. Maria werd ziek. Eerst leek het een griep, maar haar koorts wilde niet zakken. Ze verloor haar kracht, haar stem werd zwakker, en de lach die het huis altijd gevuld had, verstomde. Jean waakte bij haar bed, legde koude doeken op haar voorhoofd, fluisterde woorden die hij zelf amper geloofde. Op een vroege lentedag, toen de bloesems nog wit stonden in de boomgaarden, blies Maria haar laatste adem uit. Ze liet Jean achter met vier kinderen, waarvan de jongste, Wilhelmus, pas vier was. Het huis dat altijd gevuld was met geur en warmte, werd stil. Jean zat vaak bij de haard, zijn hoofd in zijn handen, terwijl de kinderen sliepen. Het geratel van karren buiten, het klotsen van de rivier alles leek verder weg. Hij voelde zich opnieuw zestien, als toen hij zijn vader verloor: ontheemd, beroofd, maar dit keer verantwoordelijk voor levens die van hem afhankelijk waren. De gemeenschap hielp. Buren kwamen brood brengen, de pastoor

schonk troost, en de kinderen werden af en toe bij vrienden ondergebracht zodat Jean kon werken. Maar het gemis bleef snijden. 's Nachts droomde hij soms dat Maria nog naast hem lag, haar hand op de zijne. Hij werd wakker in leegte. Een jaar lang leefde hij zo, half vader, half schipper, half man. Tot de dag dat een buurvrouw hem voorzichtig wees op een jonge weduwe uit Eijsden: Maria Helena Vaessens. Ze had zelf verlies gekend, wist wat het was om in stilte verder te moeten. Jean ontmoette haar in 1801 en herkende in haar ogen iets van dezelfde vermoeidheid, maar ook van kracht. “Een mens kan niet alles alleen dragen,” zei ze, toen ze samen een stuk over de kade liepen. Jean knikte. “Maar het kost moeite om opnieuw te vertrouwen.” “En toch moet je het proberen,” antwoordde ze. In 1802 trouwden ze. Niet in een roes van jonge verliefdheid zoals bij zijn eerste huwelijk, maar in de zekerheid van twee mensen die wisten wat verlies betekende en die samen wilden overleven. Met Maria Helena Vaessens aan zijn zijde kreeg Jeans leven opnieuw structuur. Zij bracht orde in het huishouden, zorgde voor de kinderen alsof het de hare waren, en schonk Jean de rust die hij nodig had om zijn werk voort te zetten. Haar handen waren zacht, maar haar woorden beslist: ze liet de kinderen